

KSIĄŻKA RELIGIJNA W CZASACH REFORMACJI I KONTRREFORMACJI W RZECZYPOSPOLITEJ XVI I XVII W.

Wstęp

Badania nad książką religijną w XVI i XVII w. koncentrują się przede wszystkim na próbie opisanie poszczególnych typów druków oraz ocenie filologicznej dzieł. Przykładami takich analiz są prace poświęcone m. in. Jakubowi Wujkowi Danuty Bieńkowskiej *Polski styl biblijny* (2002) lub Kazimierza Kolbuszewskiego *Postyllografia* (1921). Oddzielnym obszarem jest podejmowanie studium pisarstwa religijnego przy prezentacjach monograficznych, gdzie także często są omawiane druki religijne, np. u Tadeusza Cieślaka w *Marcin Laterna* (2003). Prace odnoszące się do literatury protestanckiej wymagają ponownego przejrzenia i weryfikacji, gdyż opierają się w znacznej mierze na pracach z początku XIX w. Tadeusza Grabowskiego: *Literatura arykańska w Polsce 1560-1660*, *Literatura luterańska w Polsce wieku XVI* oraz *Z dziejów literatury kalwińskiej*. Pomocą w badaniach nad książką religijną w XVI i XVII w. są prace Alodii Kaweckiej-Gryczowej *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII w.*

1. Wprowadzenie

Humanizm zapoczątkowany we Włoszech doskonale rozwijał się przed wynalezieniem druku przez Gutenberga. Po roku 1450 środowiska humanistyczne ówczesnej Europy dostrzegły w druku książki nowe perspektywy. Dawał on inne możliwości do edycji tekstów, przekazania większym kręgom odbiorców wiedzy z czasów starożytności i przede wszystkim przyspieszał proces przekazywania informacji, a co za tym idzie, przyczynił się do masowego rozprzestrzenienia się myśli chrześcijańskiej oraz reformatorskiej. Nie bez znaczenia był także koszt książki drukowanej, który był zdecydowanie niższy od rękopisów.

Nie wszyscy jednak od samego początku byli zachwyceni wynalezieniem druku, dostrzegano w nim zagrożenie przede wszystkim dla ilustracji rękopisów.

Humanizm i wynalezienie druku odniosły obopólny sukces, ale jeszcze większy drukarstwo zaznaczyło na polu upowszechniania reformacji.

Papież Leon X w roku 1515 wydał bullę *Inter sollicitudines*, w której ustosunkował się pozytywnie do wynalezienia druku, ale jednocześnie wskazał, iż jest on wykorzystywany zbyt swobodnie przy drukach kościelnych, a szczególnie Biblii, dlatego opowiedział się za wzmocnieniem znaczenia cenzury.

Marcin Luter powiedział jest to największy i ostateczny dar, dzięki któremu Pan Bóg szerzy dzieło Ewangelii. Jest to ostatni płomień przed zgaśnięciem świata i chwała Bogu przed jego końcem¹. Jednak nie bez krytycznie podchodził do drukarstwa dostrzegł w nim doskonałą formę prezentacji swojej wiary poprzez tzw. druki ulotne, ale już mniej popierał publikacje o charakterze czysto teologicznym. Na pierwszym miejscu jednak stawiał przede wszystkim wydawanie Biblii w języku niemieckim, do końca jego życia wyszło w Niemczech około 400 edycji Pisma św.

Drukarze, wydawcy i nakładcy związani z nurtem reformatorskim doskonale rozumieli, iż sukces publikacji zależy do silnego mecenasa. Tak jak w czasach średniowiecznych książka rękopiśmienna ukazywała się dzięki wsparciu przede wszystkim środowisk kościelnych, które zasadniczo gwarantowały pokrycie kosztów druku, zarówno związanych z liturgią jak i dzieł teologicznych, tak podobnie główny kierunek pras drukarskich protestantów zmierzał w stronę tej samej grupy docelowej. Zwolennicy Marcina Lutra, Jana Kalwina starali się wspierać finansowo pierwsze wydania druków nowo powstałych wspólnot wyznaniowych, którymi były Biblie, katechizmy i postylle. Tego rodzaju drukarstwo w XVI wieku przyczyniło się do rozpowszechnienia myśli reformatorskiej i także zmusiło kościół katolicki do udzielenia odpowiedzi poprzez identyczny rodzaj druków w językach narodowych.

Literatura piękna i prace naukowe jakie ukazywały się w XVI wieku pod względem znaczenia dla tego okresu i ilości ustępują książkom religijnym.

2. Cenzura

Książka katolicka od samego początku znajdowała się pod czujnym okiem cenzury kościelnej. Innocenty III w roku 1487 bullą *Inter multiplices nostrae sollicitudinis curas* nakładał obowiązek na pisarzy dzieł o tematyce religijnej uzyskania zgody od biskupów ordynariuszy na ich upowszechnianie pod karą klątwy i obciążeń finansowych. Po soborze w Trydencie, który sformułował nowy indeks ksiąg zakazanych we wprowadzeniu umieszczono wytyczne dla cenzorów katolickich. W Polsce zostały one upowszechnione dopiero na początku XVII wieku przez biskupów krakowskich: B. Maciejowskiego i M. Szyszkowskiego. Podstawową zasadą uzyskania aprobaty do druku było

¹ J. Pirożyński, *Johannes Gutenberg i początek ery druku*, Warszawa 2002, s. 168.

stwierdzenie, że druk nie zawiera elementów sprzecznych z wiarą i obyczajami katolickimi².

Władcy w Polsce także starali się poprzez wprowadzenie edyktów zakazujących sprowadzania i tłoczenia książek zatrzymać nurt reformatorski. Zygmunt Stary wydał edykt w 1520 r., a następnie powtórzył go w 1523, wprowadzający cenzurę prewencyjną i represyjną. Groził osobom sprowadzającym książki jak i drukarzom konfiskatą mienia, spalaniem książek i pozbawieniem wolności. Ustanawiał jednocześnie grupę osób odpowiedzialnych za dopuszczenie do wydania książek w Polsce, byli to rektor Uniwersytetu Krakowskiego lub osoby wyznaczone przez biskupów³. Edykty królewskie nie miały w Polsce charakteru prawa pospolitego. Na ich podstawie nie można było pociągać do odpowiedzialności szlachtę i jej poddanych.

Mimo wprowadzanych ograniczeń cenzorskich drukarstwo różnowiercze kwitło. Pozwolenia na druki wydawały synody lub przełożeni poszczególnych wspólnot. Podobną zasadę stosowano w środowiskach klasztornych, prowincjałowie lub generałowie zakonni brali odpowiedzialność za prawomyślność poszczególnych dzieł. Określenie Rzeczypospolita jako państwo bez stosów odnosi się także do zjawiska nie niszczenia księgozbiorów. Jeżeli występowały takie przypadki, to były bardzo rzadkie i stosowane tylko jako prezentacja elementu nawrócenia na określone wyznanie chrześcijańskie. Nie palono całych bibliotek, jedynie kilka druków i to najczęściej niewielkiej wagi.

3. Biblie

Na mapie wyznaniowej Rzeczypospolitej XVI i XVII wieku drukarnie różnowiercze wpisały się drukami związanymi przede wszystkim z upowszechnianiem języka polskiego poprzez tłumaczenie Pisma św. Głównym ośrodkiem był początkowo Królewiec, gdzie w tamtejszej drukarni w latach 1551-1552 ukazało się tłumaczenie *Nowego Testamentu*, którego dokonał Stanisław Murzynowski. Momentem zachęcającym do dalszego rozwoju działalności typograficznej w Polsce od drugiej połowy XVI w. było ustanowienie Konfederacji Warszawskiej, w której nie było zapisu o swobodzie druku, ale dla szlachty prawo do wolności wyznaniowej było interpretowane jako także pozwolenie do swobodnego drukowania. Powstały m.in. tłocznie w Krakowie: Aleksandra Rodeckiego (arianin), Macieja Wirzbięty (kalwinista). Kolejne miasta Rzeczypospolitej, w których rozwijał się protestantyzm tworzyły własne

² R. Ociecek, *O cenzorach staropolskich uwag kilka*, w: *Autor, tekst, cenzura*, red. J. Pelc, M. Presja, Warszawa 1998, s. 140-141.

³ P. Buchwald-Pelc, *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997, s. 27-35.

prasy drukarskie: Gdańsk, Toruń, Brześć Litewski (*Biblia brzeska* 1563), Leszno, Nieśwież (*Biblia nieświeska* 1572), Wilno, Pińczów, Raków, Szamotuły.

Prace nad tłumaczeniem Pisma św. rozpoczynali tłumacze z kręgu reformacyjnego, podejmowali się najpierw tłumaczenia *Nowego Testamentu* (Czechowicz, Budny), a następnie Psalmów Dawida (Lubelczyk). Budowali swoje warsztaty translatorskie bardzo starannie, ale niewielu udało się dokonać pełnego tłumaczenia samodzielnie. Wprowadzenia do kolejnych wydań Pisma św. wskazują na wspólne poszukiwanie najlepszego przekładu na język polski, tłumacze zarzucają sobie wzajemnie czerpanie ze swoich wydań, ale jednocześnie tłumaczą to chęcią stworzenia najlepszej translacji dla wszystkich chrześcijan.

4. Postylle

Postylle, czyli zbiory kazań, powstały we wszystkich wspólnotach wyznaniowych w XVI wieku, stając się jednym z narzędzi do prowadzenia walki o pozyskanie lub zatrzymanie wiernych w danym kościele. Pierwotnie Postylle miały stanowić pomoc w głoszeniu kazań dla duchownych. Wraz z rozprzestrzenianiem się protestantyzmu dzieła te były wydawane w mniejszych formatach, ale z przeznaczeniem dla szerszej rzeszy wiernych, czyli do bezpośredniego czytania w domu. Pomijano w nich liczne drzeworyty i opuszczano zawsze dość obszerny aparat krytyczny. Dzięki takim zabiegom książki te stawały się znacznie tańsze, bardziej powszechne i popularyzujące język polski.

Podobnie jak w przypadku Biblii pierwsze Postylle związane są ze środowiskiem różnowierców. W roku 1556 ukazała się w Królewcu *Postylla polska domowa* Grzegorza Orszaka, w której kilka kazań umieścił także jej wydawca Jan Seklucjan. Dzieło to było sprzedawane przede wszystkim na terenie Korony, ze względu na zaangażowanie się księcia Albrechta w nowe tłumaczenie jakie przygotował Eugeniusz Trepka, w wyniku czego Seklucjan nie uzyskał zgody władcy na rozpowszechnianie swojej Postylli w Królewcu⁴.

Mikołaj Rej opublikował swoją Postyllę w 1557 r. w Krakowie u Macieja Wirzbięty, jej popularność była tak wielka, iż doczekała się kolejnych wydań w latach 1560, 1566, 1571 oraz 1594. Dokonano także tłumaczenia na język litewski w roku 1600. Kolejną różnowierczą Postyllą była praca Grzegorza z Żarnowca 1580-1582, która poprzez swoje niezwykle apologetyczne nastawienie spowodowała liczne odpowiedzi, głównie ze strony jezuitów, m.in. Stanisława Grodzickiego.

⁴ J. Okopień, *Pionierzy czarnej sztuki 1473-1600*, t. 1, Warszawa 2002, s. 90.

Kościół katolicki odpowiedział na dzieła różnowierców pracą Jakuba Wujka, która posiadała także bardzo wiele wydań i była tłumaczona na litewski.

Postylle m.in. spowodowały narodzenie się literatury apologetycznej. Autorzy Postylli zmuszeni byli, poza prezentowaniem dogmatów swoich wspólnot także je komentować, tak więc zarzuty protestantów wobec katolików zmierzały w kierunku pojmowania relacji pomiędzy wiarą a uczynkami z uwzględnieniem uszczypliwej analizy płacenia dziesięciny. Protestanci starali się przedstawiać swoją wspólnotę jako instytucję, wobec której sprawy ekonomiczne nie mają większego znaczenia, a wypominali, że katolicy doceniają swoich wyznawców ze względu na płacone należności dla Kościoła. Podejmowano także często odniesienia do rozumienia sakramentów świętych a najważniejszym momentem i pozwalającym jednoznacznie odróżnić pochodzenie danego dzieła był stosunek do papieża. Jak w katechizmach czy Biblii nie stanowiło to zasadniczej treści, tak gotowe kazania dla duchownych i lektura domowa miały bardzo wyraźnie określać stosunek wobec papieża.

Wspólnymi jednak elementami, jakie odnaleźć możemy w postyllach, to wykorzystywanie drzeworytów – Wujek wykorzystał w swojej Postylli aż 67 na 83, jakie umieścił Rej w swoim dziele⁵.

5. Katechizmy

Reformacja przyczyniła się do odnowy katechizmów i upowszechnienia podstawowych prawd wiary. W pierwotnym kościele chrześcijańskim praca z tzw. katechumenami i prace katechetyczne np. Cyryla Jerozolimskiego oraz św. Augustyna było jedną z podstawowych form ewangelizacji, ale zostały zaniedbane w okresie średniowiecza. Ponownie po stare sprawdzone metody prezentacji dogmatów wiary sięgnął Luter. W Rzeczypospolitej w latach 1530-1593 ukazało się jedenaście tłumaczeń Małego katechizmu reformatora z Wittenbergii, Duży katechizm nie był tłumaczony. Do najbardziej znanych polskich autorów, którzy wydali własne prace katechetyczne lub wzorowali się na niemieckich wydaniach zaliczamy: Mikołaja Reja i jego dzieło, które ukazało się w 1543 r. u Heleny Unglerowej, Jana Seklucjana i jego pracę z 1549 r., wydaną w drukarni Jana Weinreichena. We wspólnocie kalwińskiej najważniejszą pracą był *Katechizm z naukami i pieśniami* z roku 1609 autorstwa Krzysztofa Kraińskiego. Bracia Polscy opracowali tzw. *Katechizm rakowski*, jego redaktorami byli Hieronim Moskarzewski i Walenty Szmalc (1609). Cechą charakterystyczną dla tego rodzaju wydań było usuwanie z karty tytułowej zapisu, wskazującego na przynależność autora do wspólnoty wyznaniowej, zwyczaj ten

⁵ J. Pelc, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Kraków 2002, s. 76.

szczególnie częsty był przy pierwszych publikacjach tłumaczeń Lutra, gdzie nie pojawiało się jego nazwisko, a prace były zatytułowane *Katechizm dla ludu chrześcijańskiego*.

Katolicy naśladowując protestantów także od drugiej połowy XVI wieku rozpoczęli wydawanie prac katechetycznych. Warto podkreślić, iż przed zatwierdzeniem *Katechizmu rzymskiego*, jaki został stworzony na soborze trydenckim w Rzeczypospolitej pojawiły się prace: Marcina Białobrzeskiego, Hieronima Powodowskiego, Marcina Kromera i Benedykta Herbesta. Najbardziej popularnym w Polsce było tłumaczenie *Katechizmu rzymskiego*, jakie dokonał Walenty Kuczborski oraz Stanisław Karnkowski w 1603 roku. Jezuita upowszechniali tłumaczenia zdecydowanie mniejszych pod względem objętości katechizmów: Roberta Bellarmina, Piotra Kanizego czy Jakuba Ledesmy.

Elementami wspólnymi dla wszystkich prac katechetycznych jest podział treści, w którym wyróżnić można: Skład Apostolski, dekalog, sakramenty oraz analiza Modlitwy Pańskiej. Katechizmy w literaturze apologetycznej nie zajęły ważnego miejsca. Zarówno protestanci jak i katolicy nie powoływali się w swoich polemicznych pracach na katechizmy. Tłumaczyć to można pewną wspólną troską o upowszechnienie wartości chrześcijańskich oraz nadzieją, jaka istniała jeszcze w połowie XVI wieku, gdy obserwujemy największą produkcję katechizmów na pojednanie w wierze.

Produkcja katechizmów w XVI i XVII wieku oscylowało w granicach od 500 do 1000 egzemplarzy, a koszt jednego od 6 do 10 gr⁶. Były to jak na tamte czasy bardzo duże nakłady, szczególnie dobrze się sprzedawały małe katechizmy, które stawały się coraz częściej modlitewnikami.

6. Literatura apologetyczna

W XVI w. jedyną siłą intelektualną, która mogła przeciwstawić się protestantyzmowi i prowadzić z nim polemiki, jak napisał prof. S. Litak, byli jezuita⁷. Dominowali na polskim rynku książki, publikując w XVI wieku około 350 druków. Charakterystycznym jest określenie jednego z profesorów poznańskich Alfonsa da Pisa, który stwierdził, iż w Polsce jedna książka katolicka może przynieść większe korzyści niż bardzo wiele kazań, głównie ze względu na szlachtę, która zamieszkiwała przede wszystkim na polskiej wsi, gdzie nie zawsze można było dotrzeć z mówionym słowem Bożym. Jednocześnie jezuita widzieli wielkie zagrożenie w odwróceniu tej tezy uznając, iż niewielka bro-

⁶ A. Kawecka-Gryczowa, *Z dziejów polskiej książki w okresie renesansu*, Wrocław 1975, s. 111; E. Różycki, *Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku*, Wrocław 1994, s. 145.

⁷ S. Litak, *Jezuici na tle innych zakonów męskich w Polsce w XVI-XVIII wieku*, w: *Jezuici a kultura polska*, Kraków 1993, s. 197.

szurka antyjezuicka także może przyczynić się do wystąpień przeciwko zakonowi. Dlatego znamienita część pisarstwa polemicznego to wynik często przesadnej uwagi, jaką zakonnicy przypisywali drukom skierowanym przeciwko nim. Badania jednocześnie tego rodzaju drukarstwa prowadzone przez J. Tazbira wykazują, iż bardzo często autorami takich pism byli przedstawiciele szlachty katolickiej⁸.

Literatura apologetyczna koncentrowała się przede wszystkim na ukazaniu różnic pomiędzy wyznaniem, ale nie w sensie teologicznym tylko społecznym. Protestanci akcentowali bogactwo hierarchii kościoła katolickiego, upatrując w papieżu przyczynę upadku moralnego wspólnoty chrześcijańskiej. Katolicy zaś wskazywali na brak tradycji dla wyznań reformowanych prezentując je w nawiązaniu do sekt religijnych z pierwszych wieków chrześcijaństwa, które powstały po odłączeniu się od wspólnoty chrześcijańskiej i upadały po pewnym czasie.

7. Drukarze

Analizując działalność typograficzną wydawców i drukarzy, którzy publikowali dzieła o tematyce religijnej, możemy stwierdzić kilka prawidłowości.

Pierwszym charakterystycznym elementem jest różnorodność wydań pod względem wyznaniowym. Drukarze katolicy jak i różnowiercy nie przywiązywali szczególnej wagi do uzależnienia się religijnego swoich typografii. Mikołaj Scharfenberg obok wydawania katechizmów Białobrzeskiego i Krome-ra, opublikował w 1579 roku *Wykład katechizmu* kalwinisty Piotra Gilowskiego. Mateusz Siebeneicher wydał pracę Erazma Glicznera. Drukarze protestancy również używali swoich pras do upowszechniania dzieł z różnych obozów wyznaniowych, Daniel z Łęczycy opublikował prace kalwińskie Wolana oraz arianina Szymona Budnego.

Często drukarze katolicy zatajali swoje autorstwo, nie chcąc narażać się opinii i opiekunom. Zapewne publikacje różnowiercze traktowali jako możliwość zarobienia pieniędzy. Alodia Kawecka-Gryczowa, śledząc działalność drukarni Marka Scharfenberga postawiła tezę, iż nie potrafił on odróżnić pozycji heretyckich od katolickich⁹. Jest to prawdopodobne, choć trudno wytłumaczyć, jak drukarz mógł nie znać przynależności wyznaniowej poszczególnych autorów. Szczególnie zapobiegliwym wydawcą był Andrzej Hünefeld, który publikował zarówno prace luterzańskie jak i kalwińskie. Chęć powiększenia zysków sprawiła również, iż spod jego prasy wyszedł katechizm kalwiński,

⁸ J. Tazbir, *Literatura antyjezuicka w Polsce*, w: *Jezuici a kultura polska*, Kraków 1993, s. 313-317.

⁹ Zob. A. Kawecka-Gryczowa, *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*, t. 1, Wrocław 1983, s. 272.

który na karcie tytułowej zawierał informację o przynależności do wyznania chrześcijańskiego¹⁰. Jan Karcan obok wydawania prac jezuitę Antoniego Possewina, zajmował się publikacjami katechizmów kalwińskich w 1594 i 1598 roku. Prasa rakowska Sebastiana Sternackiego również nie gardziła wydawaniem katechizmów kalwińskich Krzysztofa Kraińskiego. Stopka drukarska była umieszczana na wszystkich wydaniach tych dzieł. Należy jednak pamiętać, że poza katechizmami Sternacki, gdy publikował prace z innego obozu, nie umieszczał swojego adresu. Gryczowa tłumaczy, iż drukarz uważał katechizmy za dzieła mało apologetyczne, dlatego nie widział problemu w ich upowszechnianiu¹¹.

Dla pełnego obrazu prac drukarni, w których ukazywały się druki religijne, należy wymienić typografie Jana Daubmanna i Jana Weinreichena, nie publikujące innych wyznań poza luterańskim. Wynikało to z silnej opieki księcia Albrechta. Pomagając w funkcjonowaniu drukarni w swoim księstwie, wymagał od drukarzy jednoznaczności pod względem religijnym. Podobnie do pras działających na północy Rzeczypospolitej XVI wieku, duże przywiązanie do swojego wyznania charakteryzowało drukarnię prawosławną Ławry Peczerskiej. Piotr Mohyła – na wzór księcia Albrechta – dbał o wydawanie tylko i wyłącznie prac związanych z religią Kościoła wschodniego. Potwierdza się teza Gryczowej o zależności pomiędzy siłą protektora drukarni i jej publikacjami.

8. Podsumowanie

Reformacja jak i kontrreformacja przyczyniły się do upowszechnienia języków narodowych oraz druku. Potrzeba szybszego i tańszego przepływu informacji spowodowała, iż wiek XVI przyniósł nową jakość pod tym względem. Konsekwentnie rozwój szkolnictwa wymuszał druk podręczników dla coraz większej rzeszy uczniów, powstawała profesjonalna sieć sprzedaży książki co powodowało, iż liczna grupa ludzi była zaangażowana w drukarstwo, które wyrwało się z domeny skryptoriów zakonnych i spowodowało wzrost czytelnictwa.

Dzieła religijne, jakie ukazały się na terenie Rzeczypospolitej, pozwalają potwierdzić, iż potrzeba pogłębienia wiary chrześcijańskiej była nadrzędnym czynnikiem, jaki możemy zaobserwować na przykładzie drukarstwa tego rodzaju prac. Drukarze nie tylko ze względów finansowych, ale jak należy przypuszczać i pobożności wspierali i przyczyniali się do zachowania na przyszłość jakiejś wspólnej płaszczyzny do szukania dialogu i porozumienia pomiędzy poróżnionymi w wierze.

¹⁰ Tamże, s. 128.

¹¹ Tamże, s. 129-130.

KSIĄŻKA RELIGIJNA ...

Mimo polemik pomiędzy wyznaniem w Rzeczypospolitej zauważyć możemy, iż prace nad podstawowymi dziełami dla wzmocnienia wiary, jak Biblie czy katechizmy nie wywoływały polemik. Postylle zaś, w których nuta społeczna musiała być bardziej uwidoczniła stawały się przedmiotem bezpośrednich walk na słowa i pióra. Największą jednak korzyścią reformacji było wymuszenie na Kościele katolickim, który nie mógł zostać obojętny na wyzwania XVI w., podjęcia w sposób dobrze zorganizowany walki o zachowanie jedności w Kościele poprzez literaturę religijną.

A RELIGIOUS BOOK IN TIMES OF REFORMATION AND CONTREREFORMATION OF 16TH AND 17TH CENTURIES IN POLAND

S u m m a r y

Religious books (the Bible, catechisms, postillas), edited in Poland in 16th and 17th centuries, let us state, that the need of deeper christian faith was an overriding factor to be observed in printing of these types of books. Apologetic writings, so characteristic for that period, shall not cover trends of searching mutual dialogue and understanding.